

відсутністю спеціального положення, яке б регулювало особливості управління та функціонування навчальних округів.

25 червня 1835 р. було прийнято «Положення про навчальні округи», яке суттєво змінило порядок, встановлений «Попередніми правилами народної освіти» 1803 р. Тогочасний профільний міністр, граф С.С. Уваров мотиви проведення цієї реформи визначив наступним чином: «...професори не мають ні часу, ні належних здібностей для практичного керування і успішного огляду гімназій і училищ» [11, с.238]. Зважаючи на це, в «Положенні...» 1835 р. було реалізовано, перш за все, завдання щодо передачі від університетів (попечитель університету був одночасно і попечителем округу) до попечителів повноцінних обов'язків та прав щодо управління навчальними закладами округу – «...впевнилися Ми у необхідності звільнити наші Університети від управління Гімназіями та училищами Навчальних Округів, настільки несумісного із поєднанням діяльності навчальних закладів...» [3, с.756].

Відповідно до «Положення...» основні повноваження попечителя, який призначався безпосередньо імператором, були наступними:

- отримання донесень безпосередньо від керівництва ліцеїв, директорів училищ та гімназій; самостійне вирішення поточних справ або передача кінцевих висновків на затвердження міністру;
- здійснення (самостійно або за допомогою помічника, із залученням інспектора казенних училищ) огляду навчальних закладів підвладного округу та звітування про його результати міністру;
- самостійне призначення інспекторів гімназій та подання міністру для затвердження кандидатури на посаду директора;
- призначення штатних доглядачів повітових училищ (для затвердження почесних необхідно було отримати згоду міністра), вчителів гімназій та повітових училищ (з правом проведення додаткового іспиту у випадку згоди Ради університету) за поданням директорів;
- самостійне звільнення чиновників округу, окрім призначуваних міністром (в останньому випадку необхідно було отримати його згоду);
- надання підвладним навчальним закладам дозволів на одноразові витрати на суму не більше 1 тис. руб.;
- затвердження контрактів на підради та поставки, сума яких не перевищувала 10 тис. руб. [3, с.756–757].

При попечителі округу і під його головування функціонувала Рада у складі помічника попечителя, ректора місцевого університету (в Одеському окрузі – директор та інспектор Рішельєвського ліцею), інспектора казенних училищ, директора губернської гімназії (окрім Одеського округу). Рада розглядала питання лише за поданням попечителя, який також контролював виконання її рішень, що могли стосуватися наступних сфер: зміна певної постанови, що стосувалася навчального процесу; відкриття нових гімназій, повітових казенних та приватних училищ, приватних пансіонів; розгляд піврічних та річних звітів про стан навчальних закладів; проведення службового розслідування про зловживання училищних чиновників; купівля, продаж, побудова, оренда приміщень/будівель для училищ; дозвіл на придбання училищами різних матеріалів на суму, яка перевищувала 1 тис. руб., затвердження контрактів на підради та поставки, сума яких перевищує 10 тис. руб. та ін.

Веденням поточного діловодства повинна була займатися канцелярія попечителя, яка одночасно з цим вважалася і канцелярією Ради при ньому [3, с.758].

Матеріальні витрати на утримання управління навчальних округів були наступними (див. табл. 1) [4, с.269]:

Для порівняння зазначимо, що загальна сума витрат на управління Санкт-Петербурзьким та Московським навчальними округами складала по 23 250 руб., Казанським – 21 000 руб.

Однею із особливостей системи управління навчальними округами в українських губерніях (а також деяких інших «окраїних») у досліджуваний період було недотримання окремих статей «Положення...» 1835 р. Так, найбільш показовим у цьому відношенні є приклад поєднання посад генерал-губернатора та попечителя у Київському та Харківському округах (див. нижче). Крім того, варто вказати й на факт проживання попечителя Харківського навчального округу графа Ю.О. Головкина (1834–1846) поза межами Харкова. Зокрема, у жовтні 1838 р. він отримав дозвіл міністра управляти округом, проживаючи в Одесі; з березня 1841 р. по липень 1843 р. перебував на лікуванні за кордоном [2, с.43]. Разом з тим, зважаючи на те, що його постійним місцем проживання був Санкт-Петербург, указом від 9 січня 1835 р. на потреби канцелярії Харківського округу щорічно додатково виділялося 3 тис. руб. [3, с.32]. Для об'єктивного аналізу описаної ситуації варто брати до уваги те, що Ю.О. Головкин на момент призначення на посаду перебував у віці 63 років, мав слабе здоров'я та погано знав російську мову; користувався особливою повагою та довірою у імператора Миколи I; часто витрачав на потреби

УДК 37.07:005.3+371.1 «1835/1860»

Володимир Милько, канд. історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст., Інститут історії України НАН України, Україна, м. Київ

Навчальні округи в Україні у 1835–1860 рр.: деякі особливості системи управління

Охарактеризовано систему управління навчальними округами в Україні у 1835–1860 рр. Проаналізовано нормативно-законодавчу базу, яка регулювала особливості функціонування округів.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, генерал-губернатор, українські губернії, Російська імперія.

Владимир Милько. Учебные округа в Украине в 1835–1860 гг.: некоторые особенности системы управления

Охарактеризована система управления учебными округами в Украине в 1835–1860 гг. Проанализирована нормативно-законодательная база, которая регулировала особенности функционирования округов.

Ключевые слова: учебный округ, попечитель, генерал-губернатор, украинские губернии, Российская империя.

Vladimir Myl'ko. Educational district in Ukraine in 1835–1860 some features of management system

Characteristic is given to management system ruled by educational regions in Ukraine in 1835–1860. Analysis is given to normative-legislative base, which regulated functioning features of district.

Key words: educational district, the Trustee, the Governor-General, Ukrainian province, Russian Empire.

Проведення в сучасній Україні освітньої реформи досить часто пов'язують із необхідністю покращення якості навчально-виховного процесу на усіх ланках освітньої системи, демократизації процедури вступу до ВНЗ, підвищення ефективності формування держзамовлення, розвитку науки та інноваційної діяльності, тощо. Разом з тим, недостатню увагу приділяється більш важливим стратегічним завданням, які в сукупності покликані формувати основоположний принцип відповідного процесу – децентралізація вертикалі управління системою освіти. У зв'язку з цим, актуальним є порівняльно-історичний аналіз попереднього досвіду, зокрема, періоду функціонування навчальних округів в Російській імперії (на прикладі українських губерній).

Історіографічна база розвідки включає роботи як дослідників другої половини XIX – початку XX ст. (Д.Багалій [1], С.Рождественський [11]), так і сучасних (С.Посохов [2], В.Шандра [15]). Джерельне наповнення сформоване офіційними документами з «Повного зібрання законів Російської імперії» та архівними матеріалами.

Метою пропонованого дослідження є характеристика особливостей системи управління освітою в навчальних округах українських губерній у складі Російської імперії в 1835–1860 рр. Вибір вказаних хронологічних рамок обумовлений прийняттям двох важливих нормативно-законодавчих актів, які регулювали функціонування системи навчальних округів. Зокрема, 25 червня 1835 р. імператорським указом було затверджено «Положення про навчальні округи», а 20 березня 1860 р. – «Положення про Ради при Попечителях навчальних округів».

Посада «попечитель університету та його округу» в Російській імперії була запроваджена відповідно до указу імператора Олександра I від 24 січня 1803 р. «Про влаштування училищ», яким затверджувалися «Попередні правила народної освіти». Інший указ від того ж 24 січня 1803 р. «Про створення навчальних округів, з призначенням для кожного окремих губерній» визначив створення в Російській імперії шести навчальних округів: округ Московського університету, округ Віленського університету, округ Дерптського університету, Санкт-Петербурзький, округ Харківського університету, округ Казанського університету. В подальшому ця кількість змінювалася (у бік зростання), а також уточнювався перелік підвладних губерній. Зокрема, у 1830 р. було створено Одеський навчальний округ, а у 1832 р. – Київський. При цьому період 1803–1835 рр. характеризувався

**Штат управлінь Харківського, Київського та Одеського навчальних округів
(затверджений «Положенням про навчальні округи» 1835 р.)**

Посада/стаття витрат	Посадовий оклад (по навчальних округах) (у руб., на особу/всього)		
	Харківський	Київський	Одеський
Інспектор казенних училищ	3 000	3 000	3 000
Правитель канцелярії	2 250	2 250	2 250
Столоначальник	1 200/2 400	1 200	1 200
Помічник столоначальника	800/1 600	800/1 600	800/1 600
Канцелярські служителі: ... вищого окладу ... середнього окладу ... нижчого окладу	600 350 250/500	600 350 250/500	600 350 250/500
Обмундирування канцелярських служителів (середнього та нижчого окладу)	100/300	100/300	100/300
Подорожні витрати	7 000	4 000	4 000
Оренда приміщень для канцелярії та їх опалення	1 200	1 800	1 800
Канцелярські витрати та утримання сторожів	1 800	1 300	1 300
ВСЬОГО	21 000	16 900	16 900
		54 800	

округу свої особисті кошти (зокрема, на утримання університету); був прихильником розширення автономії та самоуправління Харківського університету [1, с.274–275; 12, с.329–331].

Етапним у розвитку системи управління освітою в українських губерніях Російської імперії став 1839 р., умовно означений нами роком завершення формування адміністративно–територіальних кордонів навчальних округів (включення, відповідно до указу від 26 квітня 1839 р., навчальних закладів Полтавської губернії до Київського навчального округу) [5, с.384–385]. Так, станом на наступний 1840 р. межі округів виглядали наступним чином (див. табл. 2):

Таблиця 2

**Адміністративно–територіальні кордони навчальних округів
в межах українських губерній Російської імперії (станом на 1840 р.)**

Навчальний округ	Губернія	Дата включення губернії до округу
Харківський	Харківська	(з 1803 р.)
Одеський	Херсонська	(з 1832 р.)
	Таврійська	(з 1832 р.)
	Катеринославська	(з 1833 р.)
Київський	Київська	(з 1832 р.)
	Чернігівська	(з 1832 р.)
	Волинська	(з 1832 р.)
	Подільська	(з 1832 р.)
	Полтавська	(з 1839 р.)

Незважаючи на завершення формування територіальних кордонів навчальних округів в межах безпосередньо українських губерній, в середині XIX ст. тривав процес вилучення з їх підпорядкування сусідніх «російських» регіонів. Так, 21 лютого 1846 р. з Харківського навчального округу була вилучена Дирекція училищ Кавказької області та землі війська Чорноморського й передана в управління наміснику Кавказу [6, с.271]. У даному, відбулося суперечливе по відношенню до чинного законодавства поєднання адміністративних повноважень глави місцевої влади (намісника) із освітніми (див. нижче – подібна ситуація в Харківському та Київському навчальних округах). Ці зміни були однією із складових реформи системи управління в регіоні – відновлення системи намісництва на Кавказі у 1844 р. (до цього вона існувала у 1785–1796 рр.). Відтак, вказаний указ – один із декількох подібних, які були прийняті за поданням намісника М.С. Воронцова і сприяли уніфікації регіональної системи управління із загальноімперською (серед інших – укази, що стосувалися посадових окладів місцевих чиновників, системи перевірки прибутків та видатків міст та ін.). Завершенням відповідного процесу в сфері освіти стало створення 18 грудня 1848 р. окремого Кавказького навчального округу [8, с.96].

Характерно, що управління навчальними округами в Україні у другій половині 40–х – 50–х рр. XIX ст. було підпорядковано

вищій місцевій владі. Так, окрім діючого з 1838 р. імператорського рескрипту про необхідність попечителів максимально сприяти виконанню розпоряджень губернської адміністрації (зокрема, поліцейських заходів), у вказаний період варто виділити таке явище як суміщення посад генерал–губернатора та попечителя навчального округу. Зокрема, відповідно до указу 15 лютого 1846 р. управління Харківським навчальним округом доручено Чернігівському, Полтавському і Харківському генерал–губернатору, генерал–ад'ютанту, князю М.А. Долгорукому (передано «...Харківський Університет з навчальним округом на правах Попечительських...») [6, с.250]. Після смерті останнього у 1847 р., керівництво округом на правах попечителя з 10 травня вказаного року перейшло до новопризначеного генерал–губернатора, генерал–ад'ютанта С.О. Кокошкіна (до 1855 р.) [7, с.443].

Подібна зміна в системі управління освітою відбулася й по відношенню до Київського навчального округу, керівництво яким з листопада 1848 р. доручено Київському, Подільському і Волинському генерал–губернатору, генерал–лейтенанту Дмитру Гавриловичу Бібікову (управляв до 1852 р.) [15, с.52]. Основним мотивом такого рішення варто назвати прагнення уряду посилити контроль над студентською та учнівською молоддю в умовах наростання революційного та національно–визвольного руху (приклад – діяльність Кирило–Мефодіївського товариства).

Окремо варто згадати Віленський навчальний округ (відновлений указом від 2 травня 1850 р., включив Віленську, Гродненську, Мінську та Ковенську губернії), управляв яким також місцевий генерал–губернатор – Ілля Гаврилович Бібіков (брат Д.Г. Бібікова). Очевидно, що його завданням була нейтралізація польського національного руху в регіоні, в тому числі й у освіті.

Описане «сумісництво» посад прямо суперечило «Положенню про навчальні округи» від 25 червня 1835 р., яке фіксувало підпорядкування попечителів лише Міністру народної освіти Російської імперії. Втім, такий стан речей формально існував до прийняття відповідного імператорського указу від 27 грудня 1855 р. «За обсягом і складністю занять тих генерал–губернаторів, яким, понад прямих по їх званню обов'язків, було тимчасово доручено і управління деякими навчальними округами, ми визнаємо за благо: управління навчальними округами покласти на особливих Попечителів, згідно з Положенням від 25 червня 1835 року», – вказувалося в документі [9, с.760]. Однак, в указі вказувалося лише про звільнення харківського генерал–губернатора С.О. Кокошкіна від виконання обов'язків попечителя навчального округу та призначення на цю посаду таємного радника Г.А. Катаказі.

Натомість князю І.В. Васильчикову, який з 1852 р. займав посади генерал–губернатора та попечителя у Києві, 30 грудня 1855 р. надійшло повідомлення від міністра народної освіти А.С. Норова, де було вказано «...керувати Округом до призначення особливого Попечителя» [13, арк.17]. Однак, залишаючись формально на посаді попечителя Київського навчального округу

гу, І.Васильчиков у цей же день передав управління своєму помічнику, дійсному статському раднику М.В. Юзефовичу. Лише 18 липня 1858 р. на посаду попечителя було призначено таємного радника М.І. Пирогова [14,арк.221–221–зв].

Деякі зміни в системі управління навчальними округами відбулися відповідно до «Положення про Рад при Попечителях навчальних округів», затвердженого 20 березня 1860 р. Розробка цього документу була обумовлена необхідністю уніфікації/доповнення окремих статей чинного «Положення про навчальні округи» 1835 р. (зокрема, III розділу «Про Раду Попечителя») із новим «Положенням про Педагогічні курси».

Серед основних змін, які стосувалися Рад при попечителях варто назвати наступні:

– збільшення кадрового складу, який відтепер включав помічника попечителя, ректора університету (в Одесі – директора Рішельєвського ліцею), інспектора казенних училищ, директорів гімназій та дворянських інститутів (в Україні не існували), а в університетських містах (Київ, Харків) ще й деканів історико-філологічного і фізико-математичного факультетів та шість професорів: з російської мови та словесності, стародавніх мов, історії, математики, природничої історії, педагогіки;

– можливість залучення до засідань вчителів гімназій (у випадку проведення іспитів для кандидатів-педагогів або обговорення практичних педагогічних питань);

– розширення адміністративно-фінансових повноважень: обов'язок затверджувати витрати училищ на купівлю різних матеріалів на суму більше 300 руб. та контакти на підряди і поставки на суму більше 3 тис. руб. До цього мінімальна межа становила 1 тис. та 10 тис. руб. відповідно (див. вище).

– надання права вести переписку (лише у випадку нагальної необхідності, оскільки загалом Рада не могла листуватися від свого імені) з чиновниками іншого округу чи відомства від імені керівництва округу за підписом помічника попечителя, а у випадку його відсутності – старшого (за посадою) після нього члена Ради [10,с.262–263].

На основі вищевказаного, можна зробити висновок, що «Положення...» 1860 р. сприяло перерозподілу частини господарських та навчально-методичних функцій попечителів на користь Рад при них з метою підвищення рівня координації між регіональними та місцевими педагогічними кадрами у питаннях організації навчально-виховного процесу, колегіального контролю фінансових витрат. Всі ці зміни, на нашу думку, стали першими проявами поступової зміни урядового курсу в напрямку демократизації державної системи управління освітою (апогей – освітня реформа 1864 р.).

Таким чином, період 1835–1860 рр. в історії навчальних округів Російської імперії означений реформаційними змінами, які започаткували розширення повноважень попечителів, перш за все, у напрямку посилення контролю за навчальним процесом та чиновницьким апаратом. В українських губерніях (особливо Київському навчальному округу) відповідні процеси, мали яскраво виражених національний характер (антипольський, а пізніше й антиукраїнський). Разом з тим, прийняття «Положення про Ради при Попечителях навчальних округів» у 1860 р. підвищило роль вказаних колегіальних органів в управлінні освітою, сприяючи, перш за все, залученню місцевих чиновників до виконання адміністративних та навчальних функцій (однак ситуація знову змінилася у ході проведення освітніх контрреформ у 1880–х рр.).

Список використаних джерел

1. Багалеї Д.І. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). С приложением портретов и планов. В 2 т. / Д.І. Багалеї. – Х.: Паровая Типография и Литография М.Зильберг и С-вья, 1904. – Т.2 (с 1815 по 1835 год). – 1166 с.

2. Посохов С.І. Попечители Харьковского учебного округа первой половины XIX века: попытка реабилитации / С.І. Посохов // Университеты. Наука и просвещение. – Х., 2009. – №4. – С.40–50.

3. ПСЗРИ (Полное собрание законов Российской империи). – Собр. 2-е. – Т.Х. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. – 917 с.

4. Там само. – Т.Х. – Отд. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. – 910 с.

5. Там само. – Т.ХІV. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1840. – 510 с.

6. Там само. – Т.ХХІ. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1847. – 669 с.

7. Там само. – Т.ХХІІ. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1848. – 951 с.

8. Там само. – Т.ХХІІІ. – Отд. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1849. – 534 с.

9. Там само. – Т.ХХХ. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1856. – 779 с.

10. Там само. – Т.ХХХV. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1862. – 962 с.

11. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902 / С.В. Рождественский. – СПб: Государственная типография, 1902. – [2], II, 785, [2] с., портр.

12. Федорченко В.И. Головкин Юрий Александрович в кн.: Федорченко В.И. Императорский Дом. Выдающиеся сановники: Энциклопедия биографий: В 2 т. / В.И. Федорченко. – Красноярск: БОНУС; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – Т.1.

13. Центральний державний архів України, м. Київ. – Ф.707. – Оп.261. – Спр.19. – 30 арк.

14. Там само. – Ф.442. – Оп.35. – Спр.7. – 270 арк.

15. Шандра В.С. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30–60 рр. ХІХ ст. / В.С. Шандра // Історико-географічні дослідження в Україні. – К: Інститут історії України НАН України, 1988. – С.49–55.